

PATRYCJA RESEL

Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Łodzi

ORCID: 0000-0002-3031-6634

ZEZNANIE EWARYSTA ZWIERZEWICZA – PIERWSZEGO KOMENDANTA OKRĘGU IX ŁÓDŹ NARODOWYCH SIŁ ZBROJNYCH JAKO ŹRÓDŁO DO BADAŃ NAD HISTORIĄ KONSPIRACJI ZWIĄZANEJ Z RUCHEM NARODOWYM

Niniejszy artykuł zawiera omówienie zeznania pierwszego komendanta Okręgu IX Łódź Narodowych Sił Zbrojnych (NSZ), ppor. Ewarysta Zwierzewicza, złożonego podczas śledztwa prowadzonego przeciw niemu od czerwca 1953 r. przez Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego (WUBP) w Zielonej Górze¹. Dokument, przechowywany w Oddziałowym Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi, stanowi ważne źródło historyczne do dziejów organizacji konspiracyjnych związanych z ruchem narodowym z okresu II wojny światowej. Do dnia dzisiejszego nie zachowało się archiwum łódzkiego okręgu NSZ i w związku z tym wspomniane zeznanie jest jedynym źródłem, które zawiera tak szczegółową charakterystykę działalności konspiracyjnej miejscowych narodowców. Do tej pory dokument ten nie był szerzej wykorzystywany przez historyków, choć podejmowano próby opisanie łódzkich struktur podziemia narodowego². Celem artykułu jest ukazanie zeznania Zwierzewicza jako wartościowego źródła do badań nad

¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Łodzi (dalej AIPN Łd), Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Łodzi [1945] 1983–1990, (dalej WUSW Łódź), sygn. 011/1250, t. 2, Rękopis zeznania Ewarysta Zwierzewicza złożony w śledztwie Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (dalej WUBP) w Zielonej Górze, 27 VIII 1953 r., k. 1–192; *ibidem*, t. 3, Maszynopis zeznania Ewarysta Zwierzewicza, k. 1–224 [b.d.].

² Fragment zeznania Zwierzewicza, dotyczący jego opinii na temat łódzkiego okręgu Organizacji Wojskowej Związek Jaszczurczy, został zacytowany w monografii W.J. Muszyńskiego, *Duch młodych. Organizacja Polska i Obóz Narodowo-Radykalny w latach 1934–1944. Od studenckiej rewolty do konspiracji niepodległościowej*, Warszawa 2011, s. 221.

historią Łodzi oraz województwa łódzkiego, ze szczególnym uwzględnieniem organizacji podziemnych, działających na tym obszarze w czasie okupacji niemieckiej.

Zanim przejdę do omówienia zeznania, przedstawię biogram bohatera artykułu. Następnie przeprowadzę analizę struktury i treści źródła, po czym wyszczególnię trzy fragmenty, zawierające opisy istotnych – moim zdaniem – wydarzeń z jego życia. Treść tych fragmentów zostanie skonfrontowana z innymi materiałami archiwalnymi oraz literaturą przedmiotu.

Ewaryst Zwierzewicz urodził się 24 października 1905 r. w Łodzi jako syn Jana i Anieli z d. Wojciechowskiej³. Jego ojciec pochodził z rodziny chłopskiej z Odelska na Grodzieńszczyźnie, skąd wyjechał pod koniec XIX w. i rozpoczął pracę jako tragarz na Kolei Fabryczno-Łódzkiej. W 1904 r. wziął ślub w miejscowym kościele parafii Podwyższenia Świętego Krzyża z Anielą Wojciechowską, z którą miał sześcioro dzieci: Ewarysta, Izydora (ur. 1907 r.), Henryka (ur. 1909 r.), bliźniaczki Janinę i Sabinę (ur. 1912 r.) oraz Jadwigę (ur. 1920 r.). Młody Ewaryst uczył się do elementarnej, dwuoddziałowej szkoły powszechnej przy ul. Zielonej w Łodzi, jednak wraz z wybuchem I wojny światowej w 1914 r. musiał przerwać edukację. Jego rodzina, obawiając się o swoje losy, wyjechała w rodzinne strony Jana do Odelska⁴.

W kwietniu 1920 r. Zwierzewiczowie powrócili na ziemię łódzką i zamieszkali w Zgierzu, gdzie piętnastoletni Ewaryst rozpoczął naukę w dwuletniej Państwowej Szkole Kupieckiej z siedzibą przy ul. Łęczyckiej 5, którą ukończył z powodzeniem w 1923 r. Siedem lat później postanowił uzupełnić swoje wykształcenie i przystąpił do eksternistycznych egzaminów maturalnych w Państwowym Gimnazjum im. Mikołaja Kopernika przy ul. Nowo-Cegielnianej 41 (obecnie ul. Więckowskiego) w Łodzi, otrzymując jednak wynik negatywny. W 1923 r. rozpoczął praktykę jako pomocnik biurowy, a po jej odbyciu uzyskał posadę pracownika biurowego w Ubezpieczalni Społecznej przy ul. gen. Jana Henryka Dąbrowskiego w Zgierzu. Po kilku miesiącach, pod koniec 1923 r., został zwolniony w wyniku redukcji etatów, lecz powrócił na stanowisko już w kwietniu następnego roku. Po dziewięciu latach został przeniesiony do Ubezpieczalni Społecznej przy ul. Łagiewnickiej w Łodzi. Pracę zawodową łączył z działalnością społeczną i polityczną. Od 22 kwietnia 1932 r. był II sekretarzem Koła Ligi Morskiej i Kolonialnej w Zgierzu⁵. Ponadto podczas zjazdu delegatów Centralnego Związku Stowarzyszeń Absolwentów Szkół Handlowych w Warszawie, zwołanego 14 sierpnia 1932 r. w Bydgoszczy, wybrano go na członka zarządu⁶.

Zwierzewicz należał do Obozu Wielkiej Polski⁷, a po rozwiązaniu organizacji przez władze sanacyjne 28 marca 1933 r. rozpoczął działalność polityczną w ramach Sekcji

³ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej APŁ), Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej pod wezwaniem Świętego Krzyża w Łodzi, sygn. 155, Akta urodzeń, Akt urodzenia Ewarysta Zwierzewicza, k. 1350.

⁴ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 011/1250, t. 3, Maszynopis zeznania..., k. 2.

⁵ *Ibidem*, k. 10; *Zmiany Zarządów w Oddziałach*, „Morze. Organ Ligi Morskiej i Kolonialnej” 1931, z. 6–7, s. 29.

⁶ *Ze zjazdu delegatów Stow. [Stowarzyszeń] Absolwentów Szkół Handlowych R.P. w Bydgoszczy*, „Dziennik Bydgoski”, 18 VIII 1932, nr 188, s. 9.

⁷ Podczas śledztwa prowadzonego przez WUBP w Zielonej Górze Zwierzewicz twierdził, że nie należał do Obozu Wielkiej Polski. AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 011/1250, t. 3, Maszynopis zeznania..., k. 12. Natomiast

Młodych Stronnictwa Narodowego (SN) w Łodzi, w której objął funkcję drużynowego Koła Radogoszcz⁸. Został aresztowany 30 stycznia 1936 r. wskutek oskarżenia o zorganizowanie, wraz z innymi członkami SN, ataków na mienie żydowskie za pomocą materiałów wybuchowych. Sąd Okręgowy (SO) w Łodzi skazał go na mocy wyroku z 6 kwietnia 1936 r. na cztery lata pozbawienia wolności⁹. Karę zmniejszono o rok w wyniku postępowania prowadzonego przed Sądem Apelacyjnym w Warszawie 29 września 1936 r.¹⁰ Zwierzewicz odbywał wyrok w więzieniu w Sieradzu, które opuścił 30 sierpnia 1938 r. wskutek warunkowego zwolnienia¹¹. Po wyjściu na wolność powrócił do działalności politycznej i 5 lutego 1939 r. został mianowany kierownikiem Wydziału Gospodarczego SN w Łodzi¹². Członkowie Łódzkiej Rady Miejskiej wybrali go 8 lutego tego roku na ławnika magistratu z listy kandydatów SN¹³. W latach 1938–1939 zajmował również stanowisko redaktora i wydawcy pisma „Narodowe Życie Gospodarcze”¹⁴.

Na cztery lata przed aresztowaniem, 5 listopada 1932 r. Zwierzewicz wziął ślub w kościele Parafii św. Anny w Łodzi z pielęgniarką szpitala łódzkiej Ubezpieczalni Społecznej Józefą Studniarską (ur. 1907 r.)¹⁵, z którą miał dwie córki: Krystynę (ur. 1934 r.) oraz Małgorzatę (ur. 1941 r.).

We wrześniu 1939 r. Zwierzewicz, którego nie objęła powszechna mobilizacja (ze względu na wadę wzroku miał kategorię wojskową „C”), przebywał w rodzinnym domu w Zgierzu. W pierwszych miesiącach okupacji niemieckiej wraz z członkami SN Zbigniewem Michalakiem i Kazimierzem Polankiewiczem prowadził obwoźny handel mięsem (później towarami tekstylnymi), głównie w Grabowie, Kłodawie i Krośniewicach. Następnie, do grudnia 1941 r., zajmował się z bratem Henrykiem nielegalną sprzedażą bimbru oraz mydła, produkowanych przez członków SN w lokalu przy ul. Piotrkowskiej 249 w Łodzi¹⁶.

Mimo trudnych realiów okupacyjnych, rozpoczął działalność konspiracyjną i w listopadzie 1939 r. wstąpił do Organizacji Wojskowej SN¹⁷. Złożył przyrzeczenie przed

---

w notatkach napisanych po wyjściu z więzienia w marcu 1957 r., w których wyciszył przyczyny represjonowania go przez aparat bezpieczeństwa, podał jako jedną z nich przynależność do tej organizacji: „[ż]e w czasów, będąc jeszcze zupełnie młodym człowiekiem, przejawiałem tego rodzaju działalność już jako działacz utworzonego przez Romana Dmowskiego Obozu Wielkiej Polski, [...]” (cyt. za: Powojenne notatki Ewarysta Zwierzewicza, ze zbiorów Leszka Żebrowskiego). Dziękuję za udostępnienie materiałów archiwalnych Panu Leszkowi Żebrowskiemu.

⁸ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 011/1250, Maszynopis zeznania..., k. 14; K.W. Mucha, *Obóz narodowy w Łódzkiem*, Łódź 2009, s. 165–166.

⁹ *Wyrok w procesie o wybuch petardy w Łodzi*, „Orędownik”, 8 IV 1936, nr 83, s. 1.

¹⁰ *Wyrok na bombiarzy łódzkich*, „Głos Poranny”, 30 IX 1936, nr 268, s. 7.

¹¹ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 011/1250, t. 3, Maszynopis zeznania..., k. 23.

¹² *Ibidem*, t. 1, Odpis dokumentu o powołaniu nowego Zarządu Okręgowego SN w Łodzi, 17 III 1939 r., k. 95; K.W. Mucha, *Obóz narodowy...*, s. 105.

¹³ *Protokół wyborczy przy wyborze ławników Magistratu miasta Łodzi*, „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi”, 15 II 1939, nr 2, s. 206–207; J. Waldoch, *Wybory samorządowe w międzywojennej Łodzi w cieniu agresywnej polityki obozu rządzącego*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2018, t. 21, s. 223–224.

¹⁴ K.W. Mucha, *Obóz narodowy...*, s. 216.

¹⁵ APE, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Anny w Łodzi, sygn. 65, Akta małżeństw, Akt małżeństwa Ewarysta Zwierzewicza i Józefy Studniarskiej, k. 121.

¹⁶ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 011/1250, t. 3, Maszynopis zeznania..., k. 39–42.

¹⁷ W zeznaniu Zwierzewicz twierdził, że organizacja, do której należał, nazywała się „Narodowa Organizacja Walki (nie Narodowa Organizacja Wojskowa), aczkolwiek z charakteru do tej nazwy podobna, utworzona bowiem

Michalakiem, który tworzył struktury podziemne na bazie członków tego stronnictwa, zgodnie z instrukcją nieobecnego w Łodzi Kazimierza Kowalskiego¹⁸. W 1940 r. komenda okręgu wspomnianej organizacji podporządkowała się dowództwu Narodowej Organizacji Wojskowej (NOW), w której Zwierzewicz objął funkcję kierownika propagandy, przyjmując pseudonim „Zapolski”. Po aresztowaniu Michalaka w kwietniu 1940 r. przejął dowództwo Okręgu Łódzkiego NOW¹⁹. W 1941 r. był także kierownikiem biura okręgowej Delegatury Rządu na Kraj, w której delegatem w Łodzi był członek SN Witold Kotowski²⁰. Na podstawie rozkazu z 1 września 1942 r. szef Wydziału I Organizacyjnego NOW August Michałowski „Roman” awansował Zwierzewicza z szeregowego z cenzurem na podporucznika za wybitną pracę organizacyjną w roli komendanta okręgu²¹.

W końcu 1941 r. rozpoczęła się zakrojona na szeroką skalę obława niemieckiej Tajnej Policji Państwowej (Geheime Staatspolizei – Gestapo) na żołnierzy Okręgu Łódzkiego NOW w wyniku rozpracowania organizacji przez niemiecką agenturę. Na liście poszukiwanych znalazł się także Zwierzewicz, który jednak uniknął aresztowania i 28 marca 1942 r. przedostał się wraz z rodziną na teren Generalnego Gubernatorstwa (GG). Obowiązki komendanta okręgu przejął Józef Olczak „Szeliga”²². W Warszawie i na terenie GG Zwierzewicz utworzył zdublowaną komendę Okręgu Łódzkiego NOW, której członkowie rekrutowali się spośród wysiedleńców z Łodzi i województwa łódzkiego. Posługiwał się wówczas pseudonimem „Bogumił Bogucki”. Przejął także kierownictwo nad konspiracyjnym Zarządem Okręgowym SN w Łodzi zarówno ośrodka na terenie Kraju Warty, jak i w GG. Ponadto reprezentował łódzkie struktury stronnictwa w Zarządzie Głównym SN w Warszawie. W 1943 r. stanął na czele Okręgu IX Łódź NSZ (krypt. „Pigwa”, „Rys”, „Wiśnia”, „Lewkonja”²³), powstałego na bazie struktur Okręgu Łódzkiego NOW. Podczas akcji scaleniowej NSZ z Armią Krajową (AK) w 1944 r. opowiedział się za koncepcją Karola Stojanowskiego ps. Profesor, dotyczącą utworzenia Armii Narodowej i 2 lutego

była niezależnie i wcześniej” (*ibidem*, k. 70). Na polityczny charakter organizacji wskazuje jej bliski związek z Kazimierzem Kowalskim i Narodowo-Ludową Organizacją Wojskową (dalej NLOW). W świetle badań R. Sierchuły łódzki okręg Narodowej Organizacji Wojskowej funkcjonował w początkowej fazie wojny jako podokręg Okręgu Poznańskiego Narodowej Organizacji Wojskowej (dalej NOW), zob. R. Sierchuła, *Narodowa Organizacja Wojskowa w Kraju Warty* [w:] *Obóz narodowy w obliczu dwóch totalitaryzmów*, red. R. Sierchuła, Warszawa 2010, s. 88. Podobnego zdania jest K. Komorowski, który twierdził, że Podokręg Łódzki NOW (ściśle związany z NLOW) „zgodnie z decyzją dowództw NOW z grudnia 1941 r. został podporządkowany komendantowi Okręgu Poznańskiego ppor. M. Kwiatkowskiemu („Konrad”); cyt. za: K. Komorowski, *Polityka i walka. Konspiracja zbrojna ruchu narodowego 1939–1945*, Warszawa 2000, s. 207. Por. J. Rokicki, *Blaski i cienie bohaterskiego pięćciolecia*, oprac. K. Kosiński, Warszawa 2022, s. 122.

¹⁸ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 011/1250, t. 3, Maszynopis zeznania..., k. 39.

¹⁹ *Ibidem*, t. 4, Kopia oświadczenia amnestyjnego Ewarysta Zwierzewicza dla Miejskiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (dalej MUBP) w Wałbrzychu, 21 III 1948 r., k. 14.

²⁰ *Ibidem*, t. 1, Protokół przesłuchania podejrzanego Ewarysta Zwierzewicza, 1 VII 1953 r., k. 18.

²¹ Archiwum Akt Nowych, Narodowe Siły Zbrojne, sygn. 64, Rozkazy, instrukcje, komunikaty. Zasady organizacji i funkcjonowania Dowództwa NSZ. Schemat organizacyjny Dowództwa NSZ. Zasady organizacji i funkcjonowania Inspektoratów Obwodów. Listy awansowe. Sprawozdania. Prasa. Rozkaz awansowy nr 1. Załącznik nr 1 do L.46/44 z dnia 7 marca 1944 r. [m.p. 1 września 1942 r.], k. 194.

²² AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 011/1250, t. 3, Maszynopis zeznania..., k. 64.

²³ M. Gniadek-Zieliński, *Narodowe Siły Zbrojne 1942–1947*, Warszawa 2017, s. 179–180; *Aneks II. Struktura organizacyjna i obsada personalna* [w:] *Narodowe Siły Zbrojne. Dokumenty 1942–1944*, red. M.J. Chodakiewicz, W.J. Muszyński, L. Żebrowski, t. 1, Lublin–Warszawa 2014, s. 347.

mianowano go jej szefem organizacyjnym²⁴. Ostatecznie, 7 marca 1944 r. doszło do sca-
lenia łódzkiego okręgu NSZ z AK²⁵.

Zwierzewicz został aresztowany 28 marca 1944 r. na pl. Grzybowskiem w Warszawie podczas spotkania z żołnierzami łódzkiego okręgu NSZ. Miał wówczas przy sobie dokumenty na nazwisko Antoni Mirski. W trakcie śledztwa prowadzonego przeciwko niemu w areszcie śledczym przy al. Szucha 25 wykryto jego prawdziwą tożsamość po konfrontacji z funkcjonariuszami Gestapo z Łodzi. Przetrzymano go przez kilka tygodni w izolatce nr 60 więzienia Gestapo przy ul. Dzielnej 24/26 (Pawiak)²⁶, po czym 24 maja 1944 r. przetransportowano wraz z 859 innymi więźniami do niemieckiego obozu koncentracyjnego Stutthof. Zwierzewicz otrzymał w nim numer 36 273 i został umieszczony w bloku nr 8. Wkrótce potem z powodu złego stanu zdrowia trafił do obozowego szpitala, w którym znajdował się do 4 lipca²⁷. Następnie pracował przy karczowaniu lasu, po czym władze obozowe przydzieliły go do kolumny transportowej²⁸. W styczniu 1945 r. w wyniku ofensywy Armii Czerwonej władze obozu zarządziły jego ewakuację. W rezultacie 25 stycznia Zwierzewicz, wraz z innymi więźniami, pod eskortą niemieckich strażników, opuścił Stutthof. Więźniowie maszerowali przy temperaturze minus 20 stopni Celsjusza w kierunku Pruszcza Gdańskiego i Pucka, by w marcu 1945 r. dotrzeć pod Wejherowo. Bohaterowi tej pracy udało się przeżyć tę drogę nazwaną „marszem śmierci”.

Po powrocie do rodzinnego domu w Zgierzu nawiązał kontakt z przedwojennymi członkami SN w Łodzi. Uczestniczył w dwóch spotkaniach organizacyjnych, zainicjowanych przez Kotowskiego²⁹. Był zwolennikiem legalizacji SN i „Memoriału w sprawie utworzenia Stronnictwa Narodowego”, wystosowanego przez Stojanowskiego do Rządu Tymczasowego³⁰.

W lipcu 1945 r. Zwierzewicz wyjechał do Szczecina, w którego centrum, wraz z bratem Henrykiem, założył restaurację „Bachus”³¹. Jednak, na skutek defraudacji finansowych popełnionych przez współnika, musiał zamknąć lokal³². W maju 1946 r. wyjechał do Rudnej k. Wałbrzycha, gdzie stał się współwłaścicielem garbarni. Ujawnił się 31 marca 1947 r. przed Miejskim Urzędem Bezpieczeństwa Publicznego (MUBP) w Wałbrzychu

²⁴ M. Gniadek-Zieliński, *Narodowe Siły Zbrojne...*, s. 399–400; K. Komorowski, *Polityka i walka...*, s. 413.

²⁵ AIPN Łd, Wojskowy Sąd Rejonowy w Łodzi 1946–1955 (dalej WSR Łódź), sygn. 6/155, Protokół przesłuchania świadka Ewarysta Zwierzewicza, 4 III 1948 r., k. 112.

²⁶ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 011/1250, t. 3, Maszynopis zeznania..., k. 179–182; Muzeum Więzienia Pawiak, Oddział Muzeum Niepodległości w Warszawie, Karta ewidencyjna – Ewaryst Zwierzewicz: „Ur. 24 X 1905 r. wywieziony do KL Stutthof 24 V 1944 r. – nr 36 273”.

²⁷ Muzeum Stutthof w Sztutowie, Akta personalne więźniów, sygn. I-III-16.743, Akta personalne Ewarysta Zwierzewicza [b.p.]; *ibidem*, Wykazy imienne więźniów wypisywanych ze szpitala, sygn. I-VB-23, [b.p.]; R. Domańska, *Pawiak. Więzienie Gestapo. Kronika 1939–1944*, Warszawa 1978, s. 461–467; M. Owsiniński, *Polscy więźniowie polityczni w obozie Stutthof 1939–1945*, Toruń 2001, s. 112–113.

²⁸ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 011/1250, t. 3, Maszynopis zeznania..., k. 185.

²⁹ *Ibidem*, t. 1, Protokół przesłuchania podejrzanego E. Zwierzewicza, 3 VII 1953 r., k. 15.

³⁰ *Ibidem*, t. 3, Maszynopis zeznania..., k. 206.

³¹ *Ibidem*, k. 212.

³² *Ostrzeżenie*, „Kurier Szczeciński”, 23 XI 1945, nr 42, s. 4.

jako komendant okręgu łódzkiego NOW, NSZ oraz NSZ-AK w latach II wojny światowej³³, a 6 stycznia 1948 r. wstąpił do Polskiej Partii Robotniczej³⁴. Wówczas był już pod obserwacją komunistycznego aparatu bezpieczeństwa. Od 15 listopada 1947 r. do 31 sierpnia 1950 r. pracował w Centrali Tekstylnej Hurtowni Wielobranżowej (CTHW) w Zielonej Górze, z której został przeniesiony na stanowisko kierownika Filii Bawełnianej Hurtowni Centralni Tekstylnej w Poznaniu, mającej siedzibę w Zbąszyniu. Następnie, 1 lutego 1951 r. powrócił do CTHW w Zielonej Górze, gdzie pracował jako kierownik magazynów³⁵.

W związku z aresztowaniem żony i teściowej, które oskarżono o prowadzenie nielegalnego handlu towarami tekstylnymi w Warszawie³⁶, nie zjawił się 6 września 1952 r. w zakładzie pracy i wyjechał do swojego brata, mieszkającego wówczas w stolicy przy ul. Okrzei 88. Po uchwaleniu ustawy amnestyjnej z 22 listopada 1952 r. przestał się ukrywać przed aparatem bezpieczeństwa i 21 lutego 1953 r. rozpoczął pracę jako kontroler techniczny w Centrali Handlowej Przemysłu Skórzanego w Sulechowie³⁷.

30 czerwca 1953 r. został aresztowany przez funkcjonariuszy WUBP w Zielonej Górze. Trzy dni później zatrzymano także jego żonę i córkę Krystynę³⁸. Zarzucono mu, że będąc kierownikiem magazynu, od lutego 1951 r. do sierpnia 1952, wraz z innymi pracownikami CTHW w Zielonej Górze przywłaszczył z zakładu pracy materiały tekstylne oraz pieniądze. Jego żonę oskarżono o nielegalne przechowywanie oraz sprzedaż tekstyliów ukradzionych przez jej męża i współników. Podczas śledztwa przesłuchiowano wszystkich najbliższych członków rodziny Zwierzewicza. Jednym ze świadków była jego córka Krystyna, którą matka próbowała ostrzec przed konsekwencjami składania obciążających zeznań poprzez pisanie grypsów na mydle oraz kartkach papieru zostawianych przez nią w łazience aresztu³⁹.

Akt oskarżenia z 12 marca 1954 r. został wystosowany łącznie przeciwko dziewięciu osobom, a Zwierzewicz był głównym oskarżonym⁴⁰. Rozprawa w Sądzie Wojewódzkim (SW)

³³ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział we Wrocławiu, Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych we Wrocławiu [1945] 1983–1990, sygn. 024/4436, t. 4, Oświadczenie amnestyjne Ewarysta Zwierzewicza przed komisją MUBP w Wałbrzychu, 31 III 1947 r., k. 5–9.

³⁴ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 011/1250, t. 4, Wyciąg z karty personalnej Ewarysta Zwierzewicza z miejskiego komitetu PPR [b.d.], k. 15.

³⁵ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Poznaniu (dalej AIPN Po), Sąd Wojewódzki w Zielonej Górze 1950–1998 (dalej SW Zielona Góra), sygn. 2/1783, t. 5, Protokół przesłuchania podejrzanego Ewarysta Zwierzewicza, 11 XI 1951 r., k. 2–3.

³⁶ W wyniku orzeczenia Delegatury Komisji Specjalnej do walki z nadużyciami i szkodnictwem gospodarczym w Zielonej Górze z 20 stycznia 1953 r. Józefa Zwierzewicz została skazana na 18 miesięcy obozu pracy (w wyniku amnestii karę zmniejszono do dziewięciu miesięcy), a jej matkę Franciszkę Studniarską – na trzy miesiące (okres przebywania w tymczasowym areszcie zaliczono w poczet kary). Materiał zarekwirowany podczas aresztowania przekazano na rzecz Skarbu Państwa (*ibidem*, t. 1, Orzeczenie Delegatury Komisji Specjalnej do walki z nadużyciami i szkodnictwem gospodarczym w Zielonej Górze w sprawie Józefy Zwierzewicz i Franciszki Studniarskiej, 20 I 1953 r., k. 17–19).

³⁷ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 011/1250, t. 1, Protokół przesłuchania podejrzanego E. Zwierzewicza, 3 VII 1953 r., k. 16; AIPN Po, SW Zielona Góra, sygn. 2/1783, t. 3, Charakterystyka byłego kontrolera technicznego ob. Zwierzewicza Ewarysta [b.d.], k. 132.

³⁸ *Ibidem*, Postanowienie o zatrzymaniu Ewarysta Zwierzewicza, 30 VI 1953 r., k. 42; *ibidem*, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Krystyny Zwierzewicz, 23 II 1954 r., k. 168.

³⁹ *Ibidem*, Grypsy pisane przez Józefę Zwierzewicz, 15 VII 1953 r., k. 28.

⁴⁰ *Ibidem*, t. 8, Akt oskarżenia przeciwko Ewarystowi Zwierzewiczowi i ośmiu pozostałym oskarżonym, 12 III 1954 r., k. 139–186.

w Zielonej Górze w trybie doraźnym rozpoczęła się 22 kwietnia 1954 r. i trwała pięć dni. Przewodniczył jej sędzia Marian Borowicz. Zwierzewicz wnosił o zastosowanie wobec niego niskiego wymiaru kary, a jego małżonka o uniewinnienie⁴¹. Na mocy wyroku z 28 kwietnia 1954 r. bohater niniejszego artykułu został skazany na 14 lat pozbawienia wolności, utratę praw publicznych i obywatelskich oraz honorowych na 5 lat, a także grzywnę w wysokości 10 tys. zł, natomiast Józefa otrzymała karę 7 lat więzienia oraz grzywnę w wysokości 5 tys. zł (w wyniku amnestii jej wyrok został zmniejszony do 4 lat i 8 miesięcy więzienia, bez zastosowania kary grzywny)⁴². Zwierzewicz odbywał wyrok w Ośrodku Pracy Więźniów w Strzelcach Opolskich, a następnie w Centralnym Więzieniu nr 1 we Wrocławiu. Przez ostatnie 14 miesięcy odbywania kary, najprawdopodobniej z powodu problemów zdrowotnych, przebywał w okręgowym szpitalu specjalistycznym wrocławskiego więzienia. Jego żona odbywała karę w Więzieniu Karno-Śledczym w Tarnowie oraz w Centralnym Więzieniu w Grudziądzu. W tym czasie ich córki pisały listy do SW w Zielonej Górze z prośbą o ułaskawienie rodziców. Józefę zwolniono warunkowo 4 sierpnia 1956 r.⁴³, natomiast jej mężowi wydano, na wniosek komisji lekarskiej, pozwolenie na przerwę w odbywaniu kary z powodów zdrowotnych, dzięki czemu wyszedł na wolność 21 marca 1957 r.⁴⁴ Po opuszczeniu więzienia oboje zamieszkali u córki Krystyny w Obornikach Śląskich, a następnie przeprowadzili się do Kudowy-Zdroju. Zwierzewicz utrzymywał się wówczas z renty inwalidzkiej. Zmarł nagle 20 sierpnia 1964 r., w czasie spotkania z krewnymi w Białymstoku⁴⁵.

***

Podczas śledztwa prowadzonego przez WUBP w Zielonej Górze Zwierzewicz sporządził obszernie zeznanie, które było dopełnieniem działań operacyjnych komunistycznego aparatu bezpieczeństwa, inwigilującego go co najmniej od stycznia 1947 r. W aktach jego rozpracowania znajduje się pismo z 7 stycznia 1947 r., wysłane przez WUBP w Łodzi do WUBP we Wrocławiu, z prośbą o ustalenie jego miejsca pobytu, a następnie aresztowanie⁴⁶. Jednak do zatrzymania Zwierzewicza wówczas nie doszło, ponieważ ujawnił się

⁴¹ *Ibidem*, t. 9, Protokół rozprawy głównej przed Sądem Wojewódzkim (dalej SW) w Zielonej Górze, 22–26 IV 1954 r., k. 137–215.

⁴² W toku śledztwa komunistyczny aparat bezpieczeństwa zebrął obszerny materiał dowodowy, świadczący o winie oskarżonych. Nie można jednak wykluczyć, że dowody w sprawie w postaci dokumentacji Centrali Tekstylnej Hurtowni Wielobranżowej w Zielonej Górze zostały spreparowane, natomiast zeznania świadków wymuszone i zmanipulowane. Brak żyjących uczestników minionych wydarzeń uniemożliwia wydanie jednoznacznej oceny, czy zarzuty postawione Zwierzewiczowi i jego żonie były prawdziwe, czy też stanowiły pretekst do represji politycznych. *Ibidem*, Wyrok SW w Zielonej Górze, 28 IV 1954 r., k. 230–266; *Szajka sabotażystów i złodziei poniosa sprawiedliwą karę*, „Gazeta Zielonogórska”, 29 IV 1954, nr 101, s. 5.

⁴³ AIPN Po, SW Zielona Góra, sygn. 2/1783, t. 10, Postanowienie SW w Zielonej Górze o zwolnieniu warunkowym Józefy Zwierzewicz, 12 VII 1956 r., k. 583–584.

⁴⁴ *Ibidem*, Zawiadomienie o zwolnieniu więźnia karanego Ewarysta Zwierzewicza, 21 III 1957 r., k. 592.

⁴⁵ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Urząd Miejski w Zielonej Górze, sygn. 7010, Zwierzewicz Ewaryst; data urodzenia: 24.10.1905; data zgonu: 20.08.1964, Wyciąg z aktu zgonu Ewarysta Zwierzewicza, 21 VIII 1964 r., k. 17.

⁴⁶ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 011/1250, t. 1, Telefonogram WUBP w Łodzi do WUBP we Wrocławiu, 9 I 1947 r., k. 40.

on w marcu 1947 r. przed komisją amnestijną MUBP w Wałbrzychu. Mimo to aparat bezpieczeństwa prowadził inwigilację Zwierzewicza i członków jego najbliższej rodziny zarówno w miejscu pracy, jak i w rodzinnym Zgierzu. Kontrolowano także ich prywatną korespondencję. Ponadto od grudnia 1951 r. Sekcja IV Wydziału III WUBP w Zielonej Górze prowadziła dzienną obserwację Zwierzewicza, który w raportach figurował jako „Bury”⁴⁷. Znajdował się także w ścisłym rozpracowaniu prowadzonym przez Sekcję IV Wydziału III WUBP w Łodzi.

Po aresztowaniu w czerwcu 1953 r. był przesłuchiwany nie tylko w sprawie nadużyć gospodarczych w zakładzie pracy, lecz także działalności politycznej. Składał zeznania na temat swojej aktywności w SN oraz NOW-NSZ przed oficerami śledczymi Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (MBP)⁴⁸. Później, gdy odbywał wyrok w Strzelcach Opolskich, 23 czerwca 1954 r. został przesłuchany przez oficera śledczego WUBP w Łodzi. Odmówił wówczas podpisania protokołu, twierdząc, że złożył zeznanie „samowolnie–samorzutnie”, nie będąc świadkiem ani podejrzanym w jakiegokolwiek sprawie⁴⁹.

Jego zeznanie znajduje się w zbiorach Archiwum IPN Oddział w Łodzi i stanowi część jednostki archiwalnej pod sygnaturą 011/1250 (poprzednia sygn. 6756/II), figurującej w zespole akt Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Łodzi [1945] 1983–1990. Jednostka nosi tytuł „Materiały operacyjne dotyczące: Zwierzewicz Ewaryst”. Na całość składa się pięć tomów: tomy 1, 4 i 5 zawierają akta rozpracowania Zwierzewicza, tom 2 sporządzone przez niego zeznanie w formie rękopisu, a tom 3 jego kopię w maszynopisie.

Na pierwszej karcie tomu 2 znajduje się tytuł źródła: „Zeznanie / złożone w śledztwie 27.VIII.1953 r. / b. czł. org. SN do 1939 r. a Komendanta Okręgu N.O.W. / na województwo łódzkie w okresie okupacji / Zwierzewicza Ewarysta / wyłączone z mater. arch. Nr. 6756/I”⁵⁰. Dokument, liczący 362 karty, został zapisany dwustronnie na arkuszach w kratkę oraz w linie. Podczas jego sporządzania Zwierzewicz używał różnych ołówków, zwiększając lub zmniejszając ich nacisk na kartę. W tekście występują liczne skreślenia słów lub całych wyrażeń za pomocą pojedynczej lub podwójnej kreski. Bohater artykułu skreślał także całe fragmenty rękopisu, co może świadczyć o czytaniu i sprawdzaniu uprzednio napisanego tekstu. Na to, że poprawiał swoje zeznanie, wskazują dopisywane przez niego słowa lub wyrażenia nad linią tekstu, pomiędzy wyrazami lub na marginesach za pomocą symbolu (x) z dodaną treścią. Z czasem pismo staje się coraz drobniejsze, mniej wyraźne, przekreśleń jest więcej. Cechy tego pisma sugerują, że bohater artykułu spieszył się, chcąc szybko ukończyć zeznanie i zawrzeć jak najwięcej treści na ograniczonej liczbie stron. Na kartach rękopisu widoczne są także ingerencje funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa, którzy poprawiali długopisem słowa niewyraźnie napisane przez autora. Widoczne są także zakreslenia fragmentów tekstu nawiasami kwadratowymi, zaznaczone długopisami z tuszem o kolorze grafitowym, czerwonym i różowym. Przy zakreslonych fragmentach zazwyczaj dopisywano numery stron, które pokrywają się

⁴⁷ *Ibidem*, t. 4, Zadanie na przeprowadzenie obserwacji Ewarysta Zwierzewicza, 29 XI 1951 r., k. 89.

⁴⁸ *Ibidem*, t. 1, Protokół przesłuchania podejrzanego E. Zwierzewicza, 3 VII 1953 r., k. 10–16; *ibidem*, Protokół przesłuchania podejrzanego Ewarysta Zwierzewicza, 2 VII 1953 r., k. 21–23.

⁴⁹ *Ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Ewarysta Zwierzewicza, 23 VI 1954 r., k. 36.

⁵⁰ *Ibidem*, t. 2, Rękopis zeznania..., k. 1.

z numerami kart odpowiadających im fragmentów maszynopisu. W jednym przypadku funkcjonariusz, używając długopisu z tuszem koloru różowego, podkreślił nazwisko „Gągalski” i dopisał przy nim znak zapytania, co może świadczyć o tym, że nazwisko to było dla niego nieczytelnie zapisane⁵¹.

Maszynopis zeznania, będący w posiadaniu WUBP w Łodzi, zawiera 223 karty. Tekst został przepisany z rękopisu na dwóch różnych maszynach. Jego część stanowią kopie arkuszy sporządzone na kalce technicznej. W wyniku pomyłki podwójnie przepisano kartę 29, którą przekreślono i zmieniono numerację stron. Maszynistka, w miejscach, w których nie potrafiła odczytać słowa z rękopisu, wpisywała długą, poziomą kreskę, nad którą, po ponownej analizie treści zeznań, ręcznie uzupełniano lukę długopisem. W jednym przypadku, w miejscu, w którym nie odczytano dwóch słów, na marginesie arkusza dopisano maszynowo numer strony z rękopisu, na której znajdował się dany fragment. Funkcjonariusze aparatu bezpieczeństwa podkreślali wymieniane przez Zwierzewicza nazwiska i pseudonimy, poprawiali błędnie przepisane z rękopisu nazwiska oraz sporządzali notatki na marginesach kart, np. „1 = Kraj Zygmunt 2 = Kazmierczak b. informator 3 = Rembieleński Feliks jest obecnie we Wrocławiu”⁵². Podkreślano także fragmenty zeznań, mające szczególną wartość dla aparatu bezpieczeństwa. Jednym z nich była relacja Zwierzewicza o jego roli w przedwojennych akcjach antyżydowskich, w której na marginesie, poza podkreśleniem fragmentu, dopisano długopisem z tuszem koloru czerwonego słowo „ważne”⁵³. Ostatnia notatka została sporządzona 31 sierpnia 1963 r. i dotyczyła kobiety o nazwisku „Czidlowa”. Funkcjonariusz dopisał prawidłowe brzmienie nazwiska – Trzidel oraz informacje: „endek – fabrykant z Pabianic”⁵⁴. Notatki z datami dziennymi były podpisywane parafkami przez funkcjonariuszy.

Źródło, mimo że rozpoczyna się od nagłówka: „Zeznanie złożone w śledztwie w dniu 27 sierpnia 1953 r. / przez Ewarysta Zwierzewicza”⁵⁵, nie należy do typowych dokumentów napisanych w wyniku działań komunistycznego aparatu bezpieczeństwa. Jego autor szczegółowo opisał swoje losy od momentu urodzenia aż do aresztowania w czerwcu 1953 r. Zeznanie łączy elementy pamiętnika oraz elaboratu. Pomimo wykazywania się wysokimi zdolnościami językowymi, o czym świadczy bogate słownictwo oraz umiejętność wprowadzenia inteligentnych dygresji, Zwierzewicz przedstawiał wydarzenia chaotycznie i nieskładnie. Przy opisywaniu poszczególnych etapów swojego życia próbował przekazać odbiorcy, jakie uczucia i emocje mu wówczas towarzyszyły. Tworzył zeznanie, będące specyficzną formą spowiedzi i niejako rozliczeniem z przeszłością. Niejednokrotnie podkreślał szczerść zapisywanych słów i wtrącał własne opinie dotyczące ówczesnych realiów politycznych. Najprawdopodobniej przystąpił do pisania zeznania 27 sierpnia 1953 r., a ukończył je w maju następnego roku. Z pewnością sporządzał je z przerwami, o czym świadczą słowa: „Nie wiem, czy się powtórzę, bo kilkumiesięczna przerwa

⁵¹ *Ibidem*, k. 150.

⁵² *Ibidem*, t. 3, Maszynopis zeznania..., k. 21.

⁵³ *Ibidem*, k. 22.

⁵⁴ *Ibidem*, k. 203.

⁵⁵ W nagłówku maszynopisu błędnie zapisano imię Zwierzewicza jako „Eweryst”. Dopisano także odręcznie długopisem jego pseudonim „Zapolski” (*ibidem*, k. 2).

w kontynuowaniu wyjaśnień nie pozwala mi dzisiaj, wobec braku możliwości wglądu do poprzednich arkuszy, na uprzytomnienie sobie tego, co już napisałem⁵⁶.

Źródło zawiera wiele istotnych wiadomości dotyczących dziejów Łodzi oraz województwa łódzkiego w pierwszej połowie XX w. Jego autor rozpoczął opis swojego życia od najwcześniejszych lat dzieciństwa aż do wejścia w dorosłość i związania się z ideologią Narodowej Demokracji. Omówił swoją działalność polityczną w SN, a następnie losy w czasie II wojny światowej oraz proces formowania się struktur Okręgu Łódzkiego NOW. Zeznanie zawiera fragmenty odbiegające od głównego wątku, ale nie mniej interesujące, na temat warunków życia w okupowanej przez Niemców Łodzi czy represji niemieckich wobec Żydów w miejscowości Chodecz (pow. włocławski) w pierwszych miesiącach wojny. Następnie bohater artykułu przeszedł do opisu swojej działalności konspiracyjnej w GG, nie pomijając szczegółowej analizy współpracy z członkami SN w Warszawie. Do kluczowych elementów dokumentu należy zaliczyć unikatową relację z pobytu w obozie koncentracyjnym Stutthof oraz późniejszego marszu ewakuacyjnego. Zwierzewicz zakończył zeznanie refleksją na temat swojego aresztowania i stosunku do powojennej Polski: „Co więc może czuć człowiek, który ją skrzywdził? Co czuje dziecko, które uświadomiło sobie krzywdę, jaką wyrządziło swej matce? Odpowiedź nie wymaga słów. Oto moje życie. Ewaryst Zwierzewicz⁵⁷.

Autor źródła pokrótce opisał tych, z którymi łączyły go relacje rodzinne, polityczne lub konspiracyjne. Wymieniając czyjeś nazwisko lub pseudonim, informował o wieku, zawodzie i adresie zamieszkania tej osoby, zwykle też pisał, w jakich okolicznościach ją poznał i wymieniał cechy jej osobowości. Niekiedy Zwierzewicz charakteryzował wymieniane postaci od razu po pojawieniu się ich w zeznaniu, przyspieszając w ten sposób narrację, innym razem pisał, że zrobi to w miejscu, w którym dana osoba będzie odgrywała istotną rolę w relacjonowanych wydarzeniach.

Wykorzystywanie zeznania przez aparat bezpieczeństwa potwierdzają nie tylko uwagi ręcznie naniesione przez komunistycznych funkcjonariuszy na maszynopisie. Samo sporządzenie wersji maszynowej jest dowodem na to, że miała ona być wykorzystywana do celów operacyjnych. Nie wiadomo, ile kopii zeznania wykonano. W aktach rozpracowania Zwierzewicza znajduje się korespondencja, z której wynika, że poza WUBP w Łodzi, połowę drugiej kopii otrzymał także 15 maja 1954 r. Departament III Wydziału IV MBP⁵⁸. Ocena skali użyteczności źródła dla aparatu bezpieczeństwa wymaga dalszej kwerendy. Dowodem na wykorzystywanie go w celu inwigilacji żołnierzy łódzkiego okręgu NSZ jest rozpracowanie z lipca 1963 r. Aleksandra Modzelewskiego „Pągowskiego”, który w czasie okupacji był komendantem łódzkiego okręgu NSZ po aresztowaniu Olczaka w lutym 1943 r.⁵⁹ Na podstawie zeznania sporządzono także listy żołnierzy Okręgu Łódzkiego NOW, schematy struktur jego komendy w latach 1940–1942 oraz podziału

⁵⁶ *Ibidem*, k. 64.

⁵⁷ *Ibidem*, k. 224.

⁵⁸ *Ibidem*, t. 4, Korespondencja pomiędzy WUBP w Łodzi a Ministerstwem Bezpieczeństwa Publicznego, 15 V 1954 r., k. 230.

⁵⁹ *Ibidem*, t. 5, Notatka służbowa, 19 VII 1963 r., k. 1–2.

terytorialnego⁶⁰. Już po śmierci Zwierzewicza, 3 października 1964 r., materiały archiwalne dotyczące jego rozpracowania Komenda Miejska Milicji Obywatelskiej (MO) w Łodzi wypożyczała od Komendy Wojewódzkiej MO w Łodzi do służbowego wykorzystania⁶¹.

Autor źródła pisał o wielu istotnych wydarzeniach ze swojego życia. Jednym z nich był głośny proces przed SO w Łodzi w 1936 r., podczas którego sądzono 27 osób podejrzanych o przeprowadzenie ataków na mienie żydowskie za pomocą materiałów wybuchowych⁶². Głównymi oskarżonymi byli członkowie SN: Napoleon Siemaszko, Stanisław Ogórek oraz Zwierzewicz, którzy według prokuratora „do 18 stycznia rb., założyli związek tajny mający na celu dokonywanie przestępstw, a mianowicie niszczenie przy użyciu materiałów wybuchowych sklepów i innych obiektów stanowiących własność żydów [*sic!*]”⁶³. Pozostałym oskarżonym, głównie byłym członkom SN, postawiono zarzut tworzenia grup, tzw. piątek, i przeprowadzania niezależnych od siebie zamachów bombowych⁶⁴. Rozprawie przewodniczył sędzia Jan Wierzbicki, a oskarżycielem był Ireneusz Komorowski. Obronę Zwierzewicza prowadził adwokat i jednocześnie prezes Zarządu Okręgu SN w Łodzi Kowalski. Proces trwał od 1 do 6 kwietnia 1936 r. i zakończył się wyrokiem 4 lat pozbawienia wolności dla głównych oskarżonych oraz od 2,5 roku więzienia do uniewinnienia dla pozostałych⁶⁵.

Według ustaleń łódzkiego dziennika „Ilustrowana Republika”, do aresztowania Zwierzewicza doszło wskutek zeznań jednego z oskarżonych. Podczas śledztwa Ogórek stwierdził, że plan prowadzenia zamachów został opracowany, kiedy „w trójkę udali się do restauracji przy Placu Boernera, gdzie omówili kwestię tworzenia zakonspirowanych piątek w łonie Stronnictwa Narodowego, dla wykonywania zamachów na sklepy żydowskie”⁶⁶. Zwierzewicz, jako kierownik akcji w Łodzi, miał wydać Ogórkowi „polecenie zorganizowania »piątek terrorystycznych« i [...] wyznaczał obiekty do zniszczenia”⁶⁷, następnie przekazał mu „butelkę dwulitrową kwasu solnego, zalecając oblewać artykuły w sklepach żydowskich oraz odzież przechodzących ulicą żydów”⁶⁸. W zeznaniu będącym przedmiotem niniejszego artykułu Zwierzewicz stwierdził, że jego rola w tych atakach ograniczała się do przechowywania materiału wybuchowego dostarczonego mu przez Siemaszkę i przekazania paczki z ładunkiem Ogórkowi⁶⁹.

Wedle relacji dziennikarskich podejrzani mieli dopuścić się w Łodzi trzech zamachów z użyciem materiałów wybuchowych. Pierwszy przeprowadzono 18 stycznia 1936 r. przy ul. Zawiszy 24, wrzucając bombę do sklepu spożywczego Blumy

⁶⁰ *Ibidem*, Notatki i schematy graficzne [b.d.], k. 5/2–9.

⁶¹ *Ibidem*, t. 1, Korespondencja pomiędzy Komendą Wojewódzką Milicji Obywatelskiej (dalej MO) w Łodzi a Komendą Miejską MO w Łodzi, 3 X 1964 r., k. 106/2.

⁶² Por. K.W. Mucha, *Obóz narodowy...*, s. 295–299.

⁶³ *Proces o zamachy petardowe na sklepy żydowskie*, „Echo”, 2 IV 1936, nr 93, s. 2.

⁶⁴ K.W. Mucha, *Obóz narodowy...*, s. 297–298.

⁶⁵ *Przed wyrokiem w procesie bombiarzy*, „Express Wieczorny Ilustrowany”, 4 IV 1936, nr 95, s. 2; *Wyrok na bombiarzy łódzkich*, „Ilustrowana Republika”, 7 IV 1936, nr 96, s. 1.

⁶⁶ *Bombiarze łódzcy przed sądem*, „Ilustrowana Republika”, 2 IV 1936, nr 92, s. 5.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 1.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 011/1250, t. 3, Maszynopis zeznania..., k. 22.

Borowieckiej. Następnie 21 stycznia próbowano zniszczyć maszynę rotacyjną, znajdującą się w drukarni dzienników „Ilustrowanej Republiki” i „Expressu Wieczornego” przy ul. Piotrkowskiej 64. Atak został jednak udaremniony, a niedoszłych sprawców ujęto na posesji przy ul. Sienkiewicza 9. Ostatni zamach przeprowadzono 27 stycznia na sklep porcelany i szkła Samuela Wintera przy ul. Piotrkowskiej 33. W powojennym zeznaniu Zwierzewicz podkreślił, że otrzymał informację tylko o jednej akcji, której celem było zniszczenie „maszyn drukarskich »Ekspressu« wydawanego przez żydowski kapitał łódzkich fabrykantów, a zatem pisma żydowskiego”. Popierał atak, argumentując, że „pismo to stale popiera politykę rządów sanacyjnych, a w ostatnich czasach po wyborach do Rady Miejskiej w Łodzi w szczególny sposób zajmuje wrogie stanowisko wobec SN i usiłuje w swej propagandzie stwarzać odpowiedni klimat wśród społeczeństwa, aby obozowi sanacyjnemu sprzyjały warunki do skutecznego zwalczania i obracania wniwecz wszelkich osiągnięć i sukcesów SN”⁷⁰.

Zwierzewicz stwierdził w zeznaniu, że o istnieniu organizacji „piątek” dowiedział się dopiero z akt oskarżenia⁷¹. Podczas rozprawy przyznał się jedynie do tego, że „otrzymał materiał wybuchowy i wręczył go oskarżonemu Ogórkowi w celu użytkowania w walce z Żydami”. W śledztwie „podpisywał różne zeznania, ale nie wiedział dobrze, co one zawierają”⁷². Stwierdził, że te zeznania, które go obciążały, podpisywał po zastosowaniu na nim presji ze strony funkcjonariuszy policji.

Wspomniane wydarzenia, mimo że stanowiły jeden z kluczowych elementów życiorysu Zwierzewicza, zostały przez niego opisane zaledwie na siedmiu arkuszach zeznania. Bohater artykułu marginalizował ich znaczenie, nie opisał także szczegółów śledztwa oraz procesu. Pokrótce scharakteryzował Siemaszkę i Ogórka, wymienił też jedynie sześć nazwisk pozostałych współoskarżonych. Opisuując minione zdarzenia, używał takich wyrażeń, jak: „nie przypominam sobie”, „zdaje mi się”, „bliższych danych o nim nie mam” czy „nic o nich konkretnego powiedzieć nie jestem w stanie”. W związku z tym, że akta wspomnianego procesu nie zachowały się, nie można ich porównać z zeznaniem. Co prawda Zwierzewicz nie zataił faktu, iż w okresie przedwojennym został prawomocnie skazany, jednak nie można wykluczyć, że umniejszył swoją rolę w organizacji akcji o charakterze antyżydowskim.

Analizując zeznanie, warto omówić sprawę obławy Gestapo na żołnierzy Okręgu Łódzkiego NOW, przeprowadzoną w końcu 1941 r. Bohater artykułu oskarżył o zadenuncjowanie organizacji parę agentów Gestapo: Stefana Millauera, wówczas komendanta dzielnicy NOW Łódź-Południe⁷³, oraz jego narzeczoną Magdalenę Hermes⁷⁴. W marcu

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² *Proces o rzucanie petard w Łodzi*, „Kurjer Poznański”, 2 IV 1936, nr 156, s. 2.

⁷³ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 011/1250, t. 3, Maszynopis zeznania..., k. 56. W zeznaniach składanych podczas śledztwa WUBP w Łodzi Stefan Millauer nie przyznał się do tego, że należał do NOW (w zeznaniu nie padła także nazwa tej organizacji), lecz jedynie do bycia kandydatem na jej członka (*ibidem*, sygn. Pf 2/157, Protokół przesłuchania podejrzanego Stefana Millauera, 26 VIII 1950 r., k. 17).

⁷⁴ Zob. P. Resel, *Kolaboranci z Okręgu Łódzkiego Narodowej Organizacji Wojskowej*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2022, nr 3, s. 130–139.

1941 r. ta ostatnia rozpoczęła współpracę z Niemcami i w wyniku jej donosu⁷⁵, w lipcu tegoż roku został aresztowany jej narzeczony [sic!]. Podczas przesłuchania w siedzibie Gestapo przy al. Karola Anstadta 7 w Łodzi Millauer podpisał zobowiązanie współpracy i jako Vertrauensmann (pol. mąż zaufania) o numerze ewidencyjnym 9 i pseudonimie „Stefan” otrzymał zadanie rozpracowania struktur Okręgu Łódzkiego NOW⁷⁶.

Już w sierpniu 1941 r. Millauer skontaktował się z szefem Wydziału Organizacyjnego Jerzym Wnukowskim ps. Hanke, któremu zameldował o swoich kontaktach z Gestapo, a ten następnie poinformował o tym fakcie komendanta Okręgu Łódzkiego NOW. Według Zwierzewicza spotkanie z Wnukowskim wyglądało następująco: „Wyczuwałem od niego całkowitą pewność, że Millauera o nic nie posądza i nie posądza nawet o jakąkolwiek skłonność do współpracy z gestapo. Nie miał takiej pewności do Hermesówny, ale jej plątanie się wśród elementów niemieckich usiłował tłumaczyć zabiegami około wyszukania możliwości zwolnienia jej brata z przymusowych robót gdzieś w Niemczech⁷⁷. Z inicjatywy komendanta powołano komplet sędziowski, złożony z członków komendy Okręgu Łódzkiego NOW, którego zadaniem było wydanie wyroku w sprawie pary kolaborantów⁷⁸. Według Zwierzewicza: „choć nie było podstaw do stwierdzenia, że gestapo na skutek tak udowodnionej współpracy może być już w posiadaniu materiałów, nie świadczyły o tym żadne doniesienia z wewnętrznego życia organizacji, komisja wybrała dla ich obojga, tj. Millauera i Hermesówny, ostatni rodzaj kary [tj. karę śmierci – P.R.] z tym, że należy ją wykonać, korzystając, iż wyrażają oni zgodę na opuszczenie terenu w którejkolwiek miejscowości tzw. GG po uprzednim zapoznaniu z decyzją komisji Kazimierza Kowalskiego i skonsultowaniu się z nim⁷⁹”.

We wrześniu 1941 r. Millauer wyjechał z Łodzi wraz z komendantem dzielnicy NOW Łódź-Wschód Konstantym Derkowskim, oddelegowanym przez komendę okręgu jako przewodnik. Przez Rokiciny dotarli do Warszawy, gdzie do Millauera dołączyła Hermes. W niejasnych okolicznościach para uniknęła sądu i najprawdopodobniej śmierci, a następnie znalazła się w Krośnie, skąd następnie Hermes wyjechała do Nawojowej na Sądecczyźnie. 21 listopada 1941 r. została aresztowana podczas łapanki ulicznej w Nowym Sączu, a cztery dni później Niemcy zatrzymali w Krośnie także Millauera⁸⁰. Przewieziono ich do Łodzi, gdzie Millauera umieszczono w więzieniu policyjnym przy ul. Seweryna Sterlinga 16/18, natomiast Hermes w więzieniu policyjnym

⁷⁵ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. Pf 2/157, Protokół przesłuchania Magdaleny Gąsiorowskiej (z d. Hermes), 9 I 1951 r., k. 103–106. W toku kwerendy nie odnaleziono materiałów niemieckich, świadczących o podpisaniu przez Hermes zobowiązania współpracy z Gestapo.

⁷⁶ AIPN Łd, Sąd Wojewódzki w Łodzi [1942] 1950–1998 [2001](dalej SW Łódź), sygn. 503/72, Karta ewidencyjna i ankieta osobowa agenta Gestapo Stefana Millauera, k. 4–7.

⁷⁷ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 011/1250, t. 3, Maszynopis zeznania..., k. 90; okoliczności rozpoczęcia współpracy Hermes z Gestapo potwierdzają zeznania Millauera (AIPN Łd, sygn. Pf 2/157, Protokół przesłuchania podejrzanego S. Millauera, 26 VIII 1950 r., k. 17–18).

⁷⁸ AIPN Łd, WSR Łódź, sygn. 6/155, Protokół przesłuchania świadka Ewarysta Zwierzewicza, 4 III 1948, k. 110.

⁷⁹ *Ibidem*, k. 110; AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. 011/1250, t. 3, Maszynopis zeznania..., k. 91.

⁸⁰ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. Pf 2/157, Protokół przesłuchania podejrzanego S. Millauera, 26 VIII 1950, k. 16.

dla kobiet przy ul. Gdańskiej 13. Kobieta próbowała z więzienia wysłać żołnierzom łódzkiego NOW gryps ostrzegawczy, który miał zostać dostarczony na adres zamieszkania Derkowskiego⁸¹. Wiadomość ostatecznie tam nie dotarła, natomiast rozpoczęły się aresztowania wśród konspiratorów.

Niemcy poszukiwali również Zwierzewicza, który w porę ostrzeżony przez siostrę Janinę, uciekł z mieszkania przy ul. Zakręt w Łodzi⁸². Aby ustalić okoliczności obławy, Zwierzewicz skontaktował się z Olczakiem, który wskazał, że „oprócz Kazimierza Kowalskiego, jego brata Bolesława, Leona Treli, Jerzego Wnukowskiego, Mariana Dębińskiego, Michała Chojnackiego, matki Wnukowskiego i siostry, mojej [Zwierzewicza] matki i siostry zostało aresztowanych dwóch braci Molendów z Pabianic [Czesław i Roman⁸³] [...], dwie siostry [Walachniewiczówny⁸⁴] z dzielnicy Chojny (południe), b. członkinie SN przed wojną zmasakrowane biciem, jak mi opowiadała matka [Zwierzewicza], między innymi i za to, że podczas rewizji znaleziono u nich sztandar (obsługiwały one punkt łączności, który znał Wnukowski, Millauer i chyba Hermesówna)⁸⁵. Olczak stwierdził ponadto, że Derkowski po zakończeniu aresztowań próbował skontaktować się ze Zwierzewiczem, aby przyznać się do podjętej współpracy z Gestapo i poddać się wyrokowi sądu NOW. Derkowski „wydał więc jeden, bo więcej nie znał, punkt, przy pomocy którego kontaktował się z Leonem Trelą, punkt, który stanowiło mieszkanie należące do brata adwokata Kazimierza Kowalskiego – Bolesława. Na tym punkcie pracy jego osobistym współdziałaniu, po przywiezieniu do Warszawy, poprzez telefoniczne umówienie się z Bolesławem, umożliwił schwycenie Leona Treli i aresztowanie, jednocześnie został tam również aresztowany Bolesław, który z kolei nie wytrzymał silnego uderzenia po twarzy i na żądanie Gestapowców wskazał miejsce pobytu swego brata Kazimierza⁸⁶.”

Akta powojennego śledztwa i procesu Millauera i Hermes⁸⁷ oraz zeznania Zwierzewicza przed urzędem bezpieczeństwa ujawniły, że wśród ofiar kolaborantów znaleźli się konspiratorzy zamordowani w czasie zbrodni zgierskiej z 20 marca 1942 r., będącej największą

⁸¹ W swoich zeznaniach Magdalena Hermes podała adres, pod którym według funkcjonariuszy WUBP w Łodzi mieszkał w czasie okupacji niemieckiej Konstanty Derkowski. Por. *ibidem*, Protokół przesłuchania podejrzanej Magdaleny Gąsiorowskiej (z d. Hermes), 13 I 1951 r., k. 127; *ibidem*, sygn. Pf 10/408, t. 3, Zarząd Okręgowy SN, [b.d.], k. 24.

⁸² W wyniku poszukiwań Zwierzewicza Gestapo aresztowało jego matkę oraz siostry Janinę i Jadwigę (AIPN Łd, WUSW, sygn. 011/1250, t. 3, Maszynopis zeznania..., k. 95); Biogram Ewarysta Zwierzewicza sporządzony przez jego siostrę Janinę Wojdę, ze zbiorów Małgorzaty Szewczyńskiej; zob. Archiwum Państwowe w Kaliszu, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 722, Akta osobowe więźnia – Zwierzewicz Jadwiga, zam. Zgierz, k. 1–10.

⁸³ E. Debich, Z. Luboński, *Szare Szeregi. Armia Krajowa, Narodowa Organizacja Wojskowa w Pabianicach*, Pabianice 2001, s. 215.

⁸⁴ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. Pf2/157, Protokół przesłuchania M. Gąsiorowskiej (z d. Hermes), 13 I 1951 r., k. 131.

⁸⁵ *Ibidem*, sygn. 011/1250, t. 3, Maszynopis zeznania..., k. 102–103.

⁸⁶ *Ibidem*, k. 100–101; por. M. Marasek, *Narodowiec, katolik, radykał. Życie i działalność Kazimierza Kowalskiego (1902–1942)*, Zgierz 2012, s. 191–193.

⁸⁷ Sąd Wojewódzki w Łodzi wydał 9 II 1951 r. wyrok skazujący S. Millauera i M. Gąsiorowską (z d. Hermes) na 10 lat pozbawienia wolności, 8 lat pozbawienia praw publicznych, obywatelskich i honorowych, a także przepadek mienia na rzecz Skarbu Państwa (AIPN Łd, SW Łódź, sygn. 503/72, Sentencja wyroku Sądu Wojewódzkiego w Łodzi w sprawie Stefana Millauera i Magdaleny Gąsiorowskiej (z d. Hermes), 9 II 1951 r., k. 187–191).

egzekucją publiczną w Kraju Warty. Na Placu Stodół w Zgierzu Niemcy rozstrzelali stu Polaków, w tym Kazimierza Kowalskiego i jego brata Bolesława, redaktora łódzkiego oddziału dziennika „Orędownik” Leona Trelę, Wnukowskiego, Józefa Gruszkę, Napoleona Gruszczyńskiego⁸⁸ oraz członka Komendy Powiatowej NOW Pabianice Czesława Molendę „Atosa”. Na listach więźniów przeznaczonych do zamordowania znalazło się także nazwisko Millauera, jednak podpisanie volkslisty uchroniło go od podzielenia losu ofiar egzekucji w Zgierzu⁸⁹. Wyniki przeprowadzonej przeze mnie kwerendy stanowią dopełnienie dotychczasowych ustaleń, dotyczących rozbicia struktur Okręgu Łódzkiego NOW na przełomie 1941 i 1942 r. oraz przebiegu zbrodni zgierskiej i losów jej ofiar⁹⁰.

W zeznaniu Zwierzewicza znajdują się także ważne informacje na temat jego współpracy ze Stanisławem Dowborem, którego postać budziła w powojennej Łodzi wiele kontrowersji. Jeszcze przed wojną był on aktywny na płaszczyźnie politycznej i społecznej. Należał do Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS)⁹¹, a tuż przed wkroczeniem wojsk niemieckich do Łodzi, 6 września 1939 r. został mianowany przez Obywatelski Komitet komendantem Milicji Obywatelskiej na Łódź i województwo łódzkie. W powojennych oświadczeniach fałszywie podawał, że od grudnia 1939 r. był członkiem Wydziału Wojskowego PPS w Łodzi. Twierdził, że w 1942 r. przebywał w Częstochowie, gdzie miał należeć do Brygady Polskiej Armii Ludowej (PAL) im. Stanisława Dubois, a od 1944 r. do stycznia 1945 pełnić obowiązki komendanta garnizonu Częstochowa PAL⁹². Po zakończeniu okupacji Dowbór powrócił do Łodzi i od sierpnia 1945 r. był dyrektorem miejscowego Okręgowego Urzędu Likwidacyjnego (OUL).

Został aresztowany przez funkcjonariuszy WUBP w Łodzi 7 lutego 1948 r. i oskarżony o przynależność do SN w okresie powojennym oraz o dokonanie próby obalenia ówczesnego ustroju państwa polskiego. Zarzucono mu także malwersacje finansowe w OUL oraz nielegalne przechowywanie broni palnej w kasie urzędu⁹³. Na świadka w jego sprawie powołano Zwierzewicza, który złożył obciążające go zeznania. Stały one

⁸⁸ AIPN Łd, WSR Łódź, sygn. 6/155, Protokół przesłuchania świadka E. Zwierzewicza, 4 III 1948 r., k. 110–111; Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi, Śledztwo w sprawie wzięcia udziału, w dniu 20 marca 1942 r. w Zgierzu, w dokonaniu zabójstwa stu osób narodowości polskiej przez dokonanie egzekucji zakładników przez idących na rękę władzy państwa niemieckiego funkcjonariuszy hitlerowskich – tj. o przestępstwo z art. 1 pkt 1 dekretu z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców narodu polskiego, sygn. S 44/13/Zn/Łd, Protokół przesłuchania świadka Janiny Podemskiej, 11 XII 1982 r., k. 1440.

⁸⁹ APŁ, Niemiecka Lista Narodowa na terenie województwa łódzkiego, sygn. 1596, Stefan Millauer (332339); AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. Pf 2/157, Protokół przesłuchania podejrzanego Stefana Millauera, 26 VIII 1950 r., k. 16.

⁹⁰ Por. *Lista ofiar zbrodni zgierskiej 20 marca 1942 r.* [oprac. S. Abramowicz, J. Wróbel] [w:] *„Dziś za jednego Niemca śmierć poniesie 50 Polaków”*. *Materiały konferencji popularnonaukowej w Zgierzu, 20 III 2012 r.*, red. J. Wróbel, Łódź 2013, s. 47–59.

⁹¹ AIPN Łd, WUSW Łódź, sygn. Pf 12/2039, t. 4, Kwestionariusz członka PPS Stanisława Dowbora, 1 X 1947 r., k. 20–21.

⁹² *Ibidem*, Odpis deklaracji zgłoszeniowej Stanisława Dowbora na członka Związku Uczestników Walki Zbrojnej o Niepodległość i Demokrację [b.d.], k. 15–16; *ibidem*, Zaświadczenie nr 39, 20 IV 1946 r., k. 17; *ibidem*, Życiorys Stanisława Dowbora – Wydział Kadr Komitetu Wojewódzkiego PPS w Łodzi [b.d.], k. 22–24.

⁹³ *Ibidem*, WSR Łódź, sygn. 6/155, Akt oskarżenia przeciwko Stanisławowi Dowborowi, 15 IV 1948 r., k. 236–243.

w sprzeczności z pierwszymi oświadczeniami Dowbora, jakoby Zwierzewicza jedynie spotykał przed wojną na posiedzeniach Rady Miejskiej w Łodzi, a w czasie okupacji niemieckiej widywał w Warszawie⁹⁴.

Podczas śledztwa, 5 marca 1948 r. przeprowadzono konfrontację Dowbora ze Zwierzewiczem, w trakcie której ten ostatni oznajmił, że oskarżony należał do Organizacji Wojskowej SN, a pierwszym jego zadaniem było tworzenie „komórek organizacyjnych na odcinku inteligencji”⁹⁵. Te informacje potwierdził i uzupełnił w swoim zeznaniu, sporządzonym pięć lat później. Według niego, Dowbór został wprowadzony do organizacji przez przedwojennego wiceprezydenta Zgierza Leopolda Zajączkowskiego i zaprzysiężony na przełomie 1939 i 1940 r. Zwierzewicz twierdził, że Dowbór był „uważany za polaka [sic!], o uczuciach dobrego patrioty, wybitnie zdolny jako pracownik samorządowy, ruchliwego usposobienia i chcącego w ten czy inny sposób przejawić [te cechy] w systemie organizacji, do której został przez niego wprowadzony”⁹⁶. Z treści zeznania wynikało, iż w pierwszym okresie okupacji jednym z zadań Dowbora była m.in. organizacja komórki zajmującej się fabrykacją fałszywych dokumentów, m.in. sporządzono je dla ojca chrzestnego jego córki Krystyny, Juliana Olszanieckiego, któremu groziło zamknięcie w getcie.

W trakcie konfrontacji Zwierzewicz nawiązał również do współpracy z Dowborem od 1942 r., kiedy jego podkomendny przebywał w Częstochowie. W tym czasie Dowbór obrał pseudonim „Milicki”. Według omawianego zeznania, podczas kolejnego spotkania, które odbyło się w pierwszej połowie 1943 r., bohater niniejszego artykułu skontaktował Dowbora „z Szefem Wydz. [Wydziału] »Administracji Zastępczej« Zarządu Głównego SN mecenasem »Ryszardem«”⁹⁷. Z kolei Dowbór zeznał, iż w czasie spotkania ze Zwierzewiczem w Warszawie miał go zaangażować do Służby Cywilnej Narodu, a następnie otrzymać zadanie opracowania „projektu organizacji samorządu i policji porządkowej dla terenu m. Łodzi”⁹⁸. O prawdziwości słów Zwierzewicza podczas konfrontacji z Dowborem świadczy nie tylko treść jego zeznania, lecz także notatka w jego wojennym dzienniku z 5 stycznia 1944 r. Opisał w niej spotkanie z „Milickim”, który przekazał mu wówczas raport na temat komendy częstochowskiego okręgu NSZ⁹⁹. W tymże dzienniku określał Dowbora jako szefa bezpieczeństwa Okręgu IX Łódź NSZ¹⁰⁰.

Śledztwo prowadzone przeciwko Dowborowi przez WUBP w Łodzi wykazało, że do momentu aresztowania Zwierzewicza w marcu 1944 r., jako „Milicki” należał do Okręgu Łódzkiego NOW/NSZ. Nie wykryto natomiast, że od grudnia 1944 r. do zakończenia II wojny światowej Dowbór pełnił także funkcję komendanta Okręgu (VIII)

⁹⁴ *Ibidem*, WUSW Łódź, sygn. Pf 12/2039, t. 4, Protokół przesłuchania podejrzanego Stanisława Dowbora, 7 II 1948 r., k. 47.

⁹⁵ *Ibidem*, Protokół konfrontacji Ewarysta Zwierzewicza ze Stanisławem Dowborem, 5 III 1948 r., k. 112–113.

⁹⁶ *Ibidem*, sygn. 011/1250, t. 3, Maszynopis zeznania..., k. 41.

⁹⁷ *Ibidem*, sygn. Pf 12/2039, t. 1, Protokół konfrontacji..., k. 113.

⁹⁸ *Ibidem*, Protokół przesłuchania Stanisława Dowbora, 10 II 1948 r., k. 110.

⁹⁹ Dziennik okupacyjny Ewarysta Zwierzewicza, ze zbiorów L. Żebrowskiego [b.d.], [b.p.].

¹⁰⁰ *Ibidem*. W strukturach komendy Okręgu IX Łódź NSZ, scalonego w maju 1944 r. z AK, kpt. „Milicki” figuruje jako szef bezpieczeństwa (*Aneks. Struktura organizacyjna i obsada personalna NSZ-AK [w:] Narodowe Siły Zbrojne. Dokumenty NSZ-AK 1944–1945*, red. W.J. Muszyński, R. Sierchuła, L. Żebrowski, t. 2, Lublin–Warszawa 2015, s. 216).

NSZ-AK Częstochowa jako „Roch Kowalski”¹⁰¹. Na podstawie wyroku Wojskowego Sądu Rejonowego w Łodzi konspirator został skazany na 15 lat pozbawienia wolności, utratę praw publicznych i obywatelskich oraz honorowych na lat 5, a także przepadek mienia na rzecz Skarbu Państwa¹⁰².

***

Zasady krytyki źródeł, odnoszące się do tekstów napisanych pod presją komunistycznych organów bezpieczeństwa, warunkują ich ocenę. Reasumując dotychczasowe rozważania, można stwierdzić, że omawiane zeznanie ma dużą wartość poznawczą, stwarza szeroki wachlarz możliwości badawczych. Bohater artykułu nie tylko całościowo opisał swoje życie, lecz także poświęcił miejsce na przybliżenie sylwetek znanych mu osób. Pominął jednak wiele informacji, które jako komendant łódzkiego okręgu NOW, a następnie NSZ, zapewne miał. Zatem jest prawdopodobne, że spisując zeznanie, świadomnie pomijał fakty, które mogły posłużyć funkcjonariuszom aparatu bezpieczeństwa jako materiały obciążające wobec członków polskiego podziemia. Dlatego korzystanie z omawianego źródła bez analizy kontekstu historycznego oraz konfrontowania z innymi świadectwami z epoki może skutkować wyciągnięciem niewłaściwych wniosków. Opisanie przez Zwierzewicza tak szczegółowo różnych wydarzeń z jego życia nie uchroniło go przed wysokim wyrokiem wydanym przez SW w Zielonej Górze, co także nasuwa pytania o okoliczności powstania zeznania oraz jego wykorzystanie przez funkcjonariuszy powojennego systemu.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Narodowe Siły Zbrojne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Łodzi

Sąd Wojewódzki w Łodzi [1942] 1950–1998 [2001]

Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Łodzi [1945] 1983–1990

Wojskowy Sąd Rejonowy w Łodzi 1946–1955

¹⁰¹ J. Załęcki, *Wydarzenia upamiętniające przeżycia i walkę o niepodległość Polski w latach 1939–1989*, Radomsko 1996, s. 134, 173; *Aneks. Struktura organizacyjna i obsada personalna NSZ-AK* [w:] *Narodowe Siły Zbrojne. Dokumenty NSZ-AK...*, s. 214.

¹⁰² AIPN Łd, WSR Łódź, sygn. 6/155, Wyrok Wojskowego Sądu Rejonowego w Łodzi w sprawie Stanisława Dowbora, 22 IV 1948 r., k. 301–305.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Poznaniu

Sąd Wojewódzki w Zielonej Górze 1950–1998

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział we Wrocławiu

Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych we Wrocławiu [1945] 1983–1990

Archiwum Państwowe w Kaliszu

Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu

Archiwum Państwowe w Łodzi

Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej pod wezwaniem Świętego Krzyża w Łodzi

Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Anny w Łodzi

Niemiecka Lista Narodowa na terenie województwa łódzkiego

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze

Urząd Miejski w Zielonej Górze

Muzeum Stutthof w Sztutowie

Akta personalne więźniów

Wykazy imienne więźniów wypisywanych ze szpitala

Muzeum Więzienia Pawiak, Oddział Muzeum Niepodległości w Warszawie

Karta ewidencyjna – Ewaryst Zwierzewicz

Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi

Śledztwo w sprawie wzięcia udziału, w dniu 20 marca 1942 r. w Zgierz, w dokonaniu zabójstwa stu osób narodowości polskiej przez dokonanie egzekucji zakładników przez idących na rękę władzy państwa niemieckiego funkcjonariuszy hitlerowskich – tj. o przestępstwo z art. 1 pkt 1 dekretu z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców narodu polskiego

Zbiory Leszka Żebrowskiego

Dziennik okupacyjny Ewarysta Zwierzewicza

Powojenne notatki Ewarysta Zwierzewicza

Zbiory Małgorzaty Szewczyńskiej

Biogram Ewarysta Zwierzewicza sporządzony przez jego siostrę Janinę Wojdę

Edycje dokumentów

Narodowe Siły Zbrojne. Dokumenty 1942–1944, red. M.J. Chodakiewicz, W.J. Muszyński, L. Żebrowski, t. 1, Lublin–Warszawa 2014.

Narodowe Siły Zbrojne. Dokumenty NSZ-AK 1944–1945, red. W.J. Muszyński, R. Sierchuła, L. Żebrowski, t. 2, Lublin–Warszawa 2015.

Pamiętniki

Rokicki J., *Blaski i cienie bohaterskiego pięciolecia*, oprac. K. Kosiński, Warszawa 2022.

Prasa

„Dziennik Bydgoski” 1932.

„Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi” 1939.

„Echo” 1936.

„Express Wieczorny Ilustrowany” 1936.

„Gazeta Zielonogórska” 1954.

„Głos Poranny” 1936.

„Ilustrowana Republika” 1936.

„Kurier Szczeciński” 1945.

„Kurjer Poznański” 1936.

„Morze. Organ Ligi Morskiej i Kolonialnej” 1931.

„Orędownik” 1936.

OPRACOWANIA

Debich E., Luboński Z., *Szare Szeregi. Armia Krajowa, Narodowa Organizacja Wojskowa w Pabianicach*, Pabianice 2001.

Domańska R., *Pawiak. Więzienie Gestapo. Kronika 1939–1944*, Warszawa 1978.

„Dziś za jednego Niemca śmierć poniesie 50 Polaków”. *Materiały konferencji popularnonaukowej w Zgierz, 20 III 2012 r.*, red. J. Wróbel, Łódź 2013.

Gniadek-Zieliński M., *Narodowe Siły Zbrojne 1942–1947*, Warszawa 2017.

Komorowski K., *Polityka i walka. Konspiracja zbrojna ruchu narodowego 1939–1945*, Warszawa 2000.

Marasek M., *Narodowiec, katolik, radykał. Życie i działalność Kazimierza Kowalskiego (1902–1942)*, Zgierz 2012.

Mucha K.W., *Obóz narodowy w Łódzkiem*, Łódź 2009.

Muszyński W.J., *Duch młodych. Organizacja Polska i Obóz Narodowo-Radykalny w latach 1934–1944. Od studenckiej rewolty do konspiracji niepodległościowej*, Warszawa 2011.

Owsiński M., *Polscy więźniowie polityczni w obozie Stutthof 1939–1945*, Toruń 2001.

Resel P., *Kolaboranci z Okręgu Łódzkiego Narodowej Organizacji Wojskowej*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2022, nr 3.

Sierchuła R., *Narodowa Organizacja Wojskowa w Kraju Warty [w:] Obóz narodowy w obliczu dwóch totalitaryzmów*, red. R. Sierchuła, Warszawa 2010.

Wałdoch J., *Wybory samorządowe w międzywojennej Łodzi w cieniu agresywnej polityki obozu rządzącego*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2018, t. 21.

Załęcki J., *Wydarzenia upamiętniające przeżycia i walkę o niepodległość Polski w latach 1939–1989*, Radomsko 1996.

Zeznanie Ewarysta Zwierzewicza – pierwszego komendanta Okręgu IX Łódź Narodowych Sił Zbrojnych jako źródło do badań nad historią konspiracji związanej z ruchem narodowym

Po zakończeniu II wojny światowej komunistyczny aparat bezpieczeństwa skierował działania przeciwko żołnierzom polskiego podziemia niepodległościowego. Od 1947 r. Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Łodzi rozpracowywał m.in. Ewarysta Zwierzewicza. Odgrywał on szczególną rolę zarówno w przedwojennej, jak i wojennej historii Łodzi, gdyż w czasie okupacji niemieckiej był komendantem Okręgu IX Łódź Narodowych Sił Zbrojnych. Kulminacją represji wobec niego stanowi aresztowanie i skazanie go przez Sąd Wojewódzki w Zielonej Górze w 1954 r. na karę więzienia, utratę praw publicznych i grzywnę.

Przedmiotem artykułu jest analiza zeznania Zwierzewicza, które zostało sporządzone podczas śledztwa prowadzonego przeciwko niemu przez funkcjonariuszy Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Zielonej Górze. Źródło to zawiera wiele nieznanych dotąd informacji na temat żołnierzy konspiracyjnego podziemia narodowego, które otwierają nowe możliwości badawcze. Poza omówieniem struktury i zawartości zeznania, autorka porównała jego treść z innymi materiałami archiwalnymi oraz literaturą przedmiotu. W wyniku przedstawionych w artykule badań, na podstawie zeznania Zwierzewicza udało się zrekonstruować losy bohatera artykułu, a także trzy wybrane historie z jego życia: udział, w charakterze oskarżonego, w procesie z 1936 r. w sprawie napaści na przedsiębiorstwa będące własnością Żydów, zdekonspirowanie przez Gestapo łódzkich struktur Narodowej Organizacji Wojskowej oraz kontakty ze Stanisławem Dowborem, działaczem lewicy, związanym w czasie wojny z konspiracją narodową.

SŁOWA KLUCZOWE

Ewaryst Zwierzewicz, Narodowe Siły Zbrojne, podziemie niepodległościowe, II wojna światowa, represje komunistyczne, aparat bezpieczeństwa

The Testimony of Ewaryst Zwierzewicz – the First Commander of District IX Łódź of the National Armed Forces – as a Source for Research into the History of the Underground connected with the National Movement

After the end of World War II, the security apparatus took action against the soldiers of the Polish independence underground. From 1947, Ewaryst Zwierzewicz, who during the German occupation carried out the duties of the commander of District IX Łódź of the National Armed Forces, was subjected to investigation by the Voivodeship Office of

Public Security in Łódź. Communist repressions against the hero of the above article culminated in his arrest and conviction by the Voivodeship Court in Zielona Góra in 1954.

The aim of this article is to analyse Zwierzewicz's testimony, which was written during the investigation conducted against him by officers of the Voivodeship Office of Public Security in Zielona Góra. The testimony constitutes noteworthy archival material, as the hero of the article played a special role in both the pre-war and wartime history of Łódź. The source reveals a lot of hitherto unknown information about the soldiers of the national underground, which opens up a wide range of new research possibilities. Apart from the analysis of the testimony's structure, the subject of this article was also the comparison of its content with other archival materials and with the literature on the subject. As a result of the research carried out, on the basis of Zwierzewicz's testimony it was possible to reconstruct the life of the hero of the article, as well as three selected stories from his life.

KEYWORDS

Ewaryst Zwierzewicz, National Armed Forces, independence underground, World War II, communist repression, security apparatus

PATRYCJA RESEL – historyk, pracownik Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Łodzi. Autorka artykułów z zakresu historii organizacji konspiracyjnych związanych z ruchem narodowym w czasie II wojny światowej oraz działalności agentury Gestapo na terenie Kraju Warty.

PATRYCJA RESEL – historian, employee of the Łódź branch of the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance. Author of articles on the history of national underground organisations during World War II and on the activities of Gestapo agents in the Wartheland.